

જૈન કર્મસાહિત્ય અને ‘પંચસંગ્રહ’*

ભારતીય દર્શનસાહિત્યમાં કર્મવાદનું સ્થાન

કેવલજ્ઞાનદિવાકર, સર્વતત્ત્વરંહસ્યવેદી, વિશ્વોપકર્તા અને જગદુદ્ધર્તા શ્રમણ ભગવાન શ્રી વીર-વર્ધમાન તીર્થંકરે પ્રતિપાદન કરેલ જૈનદર્શનમાં સ્યાદ્વાદ, અહિંસાવાદ વગેરે વાદો જેમ એના મહત્ત્વના અંગ-સ્વરૂપ છે. એ જ રીતે અને એટલા જ પ્રમાણમાં કર્મવાદ એ પણ એનું એવું જ પ્રધાન અંગ છે. સ્યાદ્વાદ અને અહિંસાવાદના વ્યાખ્યાન અને વર્ણનમાં જેમ જૈનદર્શને જગતભરના સાહિત્યમાં એક ભાત પાડી છે, એ જ પ્રમાણે કર્મવાદના વ્યાખ્યાનમાં પણ એણે એટલાં જ કૌશલ અને ગૌરવ દર્શાવ્યાં છે. એ જ કારણ છે કે, જૈનદર્શને કરેલી કર્મવાદની શોધ અને તેનું વ્યાખ્યાન એ બંનેય ભારતીય દર્શનસાહિત્યમાં તેના અનૈકાન્તવાદ, અહિંસાવાદ વગેરે વાદોની માફક ચિરસ્મરણીય મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવી રહેલ છે.

જૈનદર્શનમાં કર્મવાદનું સ્થાન

આજે સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે “જૈનદર્શન કર્મવાદી છે.” અલબત્ત, આ માન્યતા અસત્ય તો નથી જ; છતાં આ માન્યતાની આડે એક એવી ભ્રાન્તિ જન્મી છે કે “જૈનદર્શન માત્ર કર્મવાદી છે.” આ સંબંધમાં કહેવું જોઈએ કે “જૈનદર્શન માત્ર કર્મવાદી છે એમ નથી, પણ તે વિશ્વવાદી છતાં દ્વંકમાં મહાતાર્કિક આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના—

કાલો સહાવ નિયઈ પુવ્વકયં પુરિસકારણેગંતા ।

મિચ્છત્ત તે જેવા સમાસઓ હોંતિ સમ્મત્તં ॥

આ કથનાનુસાર કાલવાદ, સ્વભાવવાદ વગેરે પાંચ કારણવાદને માનનાર દર્શન છે.” કર્મવાદ એ ઉપરોક્ત પાંચ કારણવાદ પૈકીનો એક વાદ છે, આમ છતાં ઉપર જણાવેલા ભ્રાન્ત માન્યતા ઉદ્ભવવાનું મુખ્ય કારણ એટલું જ છે કે, જૈનદર્શને માન્ય કરેલ પાંચ વાદો પૈકી કર્મવાદે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જે વિશાળ સ્થાન રોકેલું છે એના શતાંશ જેટલુંય સ્થાન બીજા એક પણ વાદે રોક્યું નથી. આ

* શ્રી ચંદ્રમહત્તરાચાર્યકૃત ‘પંચસંગ્રહ’—આચાર્ય મલયગિરિકૃત ટીકાના અનુવાદ સહિત દ્વિતીય ખંડ—(અનુવાદક અને પ્રકાશક : શ્રી હીરાલાલ દેવચંદ શાહ, અમદાવાદ, સને ૧૯૪૧)નું આમુખ.

ઉપરથી સમજી શકાશે કે “ જૈનદર્શન માત્ર કર્મવાદને માનનાર દર્શન નથી, પણ તે દૂંકમાં પાંચ કારણવાદને માનનાર અનેકાન્તવાદી દર્શન છે.”

મૌલિક જૈન કર્મસાહિત્ય

જૈન કર્મવાદનું સ્વરૂપ અને તેનું વ્યાખ્યાન અત્યારે વિદ્યમાન જૈન આગમોમાં છૂટું છૂટું અમુક પ્રમાણમાં હોવા છતાં એ એટલું અપૂર્ણ છે કે જે જૈન કર્મવાદની મહત્તાના અંગરૂપ ન બની શકે; તેમ જ જૈન આગમો પૈકીનું કોઈ પણ આગમ એવું નથી જે કેવળ કર્મવાદવિષયને લક્ષીને હોય. આ સ્થિતિમાં સૌકોઈ ને એ જિજ્ઞાસા સહેજે જ થાય અને થવી જ જોઈએ કે, “ ત્યારે જૈનદર્શનના અંગભૂત કર્મવાદના વ્યાખ્યાનનું મૂળ સ્થાન કયું ? ” આ વિષે જૈન કર્મવાદવિષયક સાહિત્યના વ્યાખ્યાતા અને પ્રણેતાઓનો એ જવાબ છે કે “ જૈન કર્મવાદવિષયક પદાર્થોનું મૂળભૂત, વિસ્તૃત અને સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાન કર્મપ્રવાદપૂર્વમાં અર્થાત્ કર્મપ્રવાદપૂર્વ નામક મહાશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે; એ મહાશાસ્ત્રના આધારે અમારું કર્મવાદનું વ્યાખ્યાન, અંતર્યના વર્ગે છે.” આજે આ મૂળભૂત મહાશાસ્ત્ર કાળના પ્રભાવથી વિસ્મૃતિ અને નાશના મુખમાં પડી ગયું છે. આજે આપણા સમક્ષ વિદ્યમાન કર્મવાદવિષયક સાહિત્ય એ ઉપરોક્ત મહાશાસ્ત્રના આશયને આધારે નિર્માણ કરાયેલ અંશરૂપ સાહિત્ય છે. ઉપર જણાવેલ મહાશાસ્ત્રની વિસ્મૃતિ અને અભાવમાં કર્મસાહિત્યના નિર્માતાઓને કર્મવાદવિષયક કેટલીયે વસ્તુઓનાં વ્યાખ્યાનો પ્રસંગે પ્રસંગે છોડી દેવાં પડ્યાં અને કેટલીયે વસ્તુઓનાં વિસંવાદ પામતાં તાર્ત્વિક વર્ણનો શ્રુધરો ઉપર છોડી દેવામાં આવ્યાં છે ” ૧

જૈન કર્મસાહિત્યના પ્રણેતાઓ

જૈન કર્મવાદવિષયક સાહિત્યના પ્રણેતાઓ શ્વેતાંબર અને દિગંબર એમ બે વિભાગમાં વહેંચાઈ

૧. (ક) “અકરણઅણુદ્વન્નાણ અણુઓગધરે પણિવયામિ ॥ ૧ ॥”

“ કરણં ક્રિયા, તાણ વિણા જા ઉવસામણા સા અકરણોવસામણા.....તાતે અણુઓગો વોચ્છિન્નો તો તં અજાણંતો આયરિઓ જાણંતસ્સ નમોક્કારં કરેતિ ॥ ”

કર્મપ્રકૃતિચૂર્ણ—ઉપશમનાકરણે ॥

“અકરણકૃતોપશમનાયા નામધેયદ્વયમ્, તદ્વથા—અકરણોપશમના, અનુદોર્ણોપશમના ચ । તસ્યાશ્ચ સમ્પ્રત્યનુયોગો વ્યવચ્છિન્નઃ । ” મલયગિરીયા ટીકા ॥

(લ) તત્ર યા કરણરહિતા તસ્યા વ્યાખ્યા નાસ્તિ, તદ્વેતૃણામભાવાત્ । ”

પંચસંગ્રહે સ્વોપજ્ઞટીકા ।

(મ) “જીવપદપ્રતિબદ્ધાનાં ત્વાલાપગણનાદીનાં દ્વારાણાં પ્રરૂપણા સમ્પ્રદાયાભાવાદ્ ન ક્રિયતે”

બૃહત્કલ્પસૂત્રવિભાગ ૪, પત્ર ૧૨૧૯

(ઘ) “ શેષાણિ તુ દ્રવ્યપ્રમાણાદીનિ સપ્તાનુયોગદ્વારાણિ કર્મપ્રકૃતિપ્રાભૃતાદીન્ ગ્રન્થાન્ સમ્યક્ પરિભાવ્ય વક્તવ્યાનિ । તે ચ કર્મપ્રકૃતિપ્રાભૃતાદયો ગ્રન્થા ન સમ્પ્રતિ વર્તન્તે इति લેશ-તોઽપિ દર્શયિતું ન શક્યન્તે । યસ્ત્વેદંયુગીનેઽપિ શ્રુતે સમ્યગત્યન્તમભિયોગમાસ્થાય પૂર્વાપરો પરિ-ભાવ્ય દર્શયિતું શક્નોતિ તેનાવશ્યં દર્શયિતવ્યાનિ । પ્રજ્ઞોન્મેષો હિ સતામદ્યાપિ તીવ્રતીવ્રતરક્ષયો-પશમમભાવેનાસીમો વિજયમાનો લક્ષ્યતે । અપિ ચાન્યદપિ યત્ કિન્ચિદિહ અૂળમાપતિતં તત્ તેનાપનીય તસ્મિન્ સ્થાનેઽન્યત્ સમીચીનમુપદેષ્ટવ્યમ્ । સન્તો હિ પરોપકારકરણંકરસિકા ભવન્તીતિ ॥

સપ્તતિકા ગાથા ૫૩, મલયગિરીયા ટીકા, પત્ર ૨૪૧

નય છે, તે છતાં કર્મવાદનું વ્યાખ્યાન અને વર્ણન તો એક જ રૂપમાં રહ્યું છે. એ જ કારણ છે કે દરેક તાર્કિક વિષયમાં અન્નેય સંપ્રદાય સમાનતંત્રીય તરીકે ઓળખાય છે. એ સાહિત્યની વિશેષતાના વિષયમાં પણ ઉભય સંપ્રદાય સમાન દરજ્જામાં ઊભા છે. અલબત્ત, ગ્રંથકર્તાઓના હયાપશમાનુસાર ગ્રંથરચના અને વસ્તુવર્ણનમાં સુગમ-દુર્ગમતા, ન્યૂનાધિકતા કે વિશદાવિશદતા હશે અને હોઈ શકે, તે છતાં, વાસ્તવિક રીતે જોતાં, અન્નેય પૈકી કોઈનાય કર્મવાદ-વિષયક સાહિત્યનું ગૌરવ ઓછું આંકી શકાય તેમ નથી. અવસરે અવસરે, જેમ દરેક વિષયમાં અને છે તેમ, કર્મવાદવિષયક સાહિત્યમાં પણ ઉભય સંપ્રદાયે એકબીજાની વસ્તુ લીધી છે, વર્ણવી છે અને સરખાવી પણ છે. એ જ પુરવાર કરે છે કે કર્મવાદવિષયક સાહિત્યમાં અન્નેય પૈકી એકેયનું ગૌરવ ઓછું નથી. અન્નેય સંપ્રદાયમાં કર્મવાદ-વિષયક નિષ્ણાત આચાર્યો એકસમાન દરજ્જાના થયા છે, જેમના વક્તવ્યમાં કયાંય રખલના ન આવે. કર્મપ્રકૃતિ, પંચસંગ્રહ જેવા સમર્થ ગ્રંથો, તેના વિષય અને તેનાં નામ આપવા વગેરે બાબતમાં પણ અન્નેય સંપ્રદાય એક કક્ષામાં ઊભા છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં ભગવાન શ્રી શિવશર્મસૂરિ, ચૂર્ણિકાર આચાર્ય, શ્રી ચંદ્રર્ષિમહત્તર, શ્રીમાન ગર્ગર્ષિ, નવાંગીવૃત્તિકાર આચાર્ય શ્રી અભયદેવસૂરિ, શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિ, મલ્લધારી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય, શ્રી ચક્રેશ્વરસૂરિ, શ્રીમાન ધનેશ્વરાચાર્ય, ખરતર આચાર્ય શ્રી જિનવદ્ધભસૂરિ, આચાર્ય શ્રી મલ્લયગિરિ, શ્રી યશોદેવસૂરિ, શ્રી પરમાનંદસૂરિ, બૃહદ્ગચ્છીય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, શ્રી રામદેવ, તપા આચાર્ય શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ, શ્રી ઉદયપ્રભ, શ્રી ગુણરત્નસૂરિ, શ્રી મુનિશેખર, આગમિક શ્રી જયતિવ્રજસૂરિ, ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી વગેરે સંખ્યાબંધ મૌલિક તેમ જ વ્યાખ્યાત્મક કર્મવાદવિષયક સાહિત્યના પ્રણેતા અને વ્યાખ્યાતા નિષ્ણાત આચાર્યો અને સ્થવિરો થઈ ગયા છે. એ જ રીતે દિગંબર સંપ્રદાયમાં પણ ભગવાન શ્રી પુષ્પદંતાચાર્ય, શ્રી ભૂતબલિ આચાર્ય, શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્ય, સ્વામી શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્ય, શ્રી ગુણધરાચાર્ય, શ્રી યતિવૃષભાચાર્ય, શ્રી વીરસેનાચાર્ય, શ્રી નેમિચંદ્ર, સિદ્ધાન્તચક્રવર્તી વગેરે કર્મવાદવિષયક સાહિત્યના પ્રણેતા અને વ્યાખ્યાતા પારંગત આચાર્યો અને સ્થવિરો થયા છે. અન્નેય સંપ્રદાયના વિદ્વાન ગ્રંથકારોએ કર્મવાદવિષયક સાહિત્યને પ્રાકૃત-માગધી, સંસ્કૃત તેમ જ લોકભાષામાં ઉતારવા એકસરખો પ્રયત્ન કર્યો છે. શ્વેતાંબર આચાર્યોએ કર્મપ્રકૃતિ, પંચસંગ્રહ, પ્રાચીન-અર્વાચીન કર્મગ્રંથો અને તેના ઉપર ચૂર્ણિ, ભાષ્ય, ટીકા, અવચૂર્ણિ, ટિપ્પનક, ટપાઓ આદિરૂપ વિશિષ્ટ કર્મસાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે; જ્યારે દિગંબર આચાર્યોએ મહાકર્મપ્રકૃતિપ્રાભુત, કપાયપ્રાભુત, ગોમ્મટસાર, લખ્ધિસાર, ક્ષપણાસાર, પંચ-સંગ્રહ વગેરે શાસ્ત્રો અને તેના ઉપર માગધી, સંસ્કૃત, હિન્દી આદિ ભાષામાં વ્યાખ્યાત્મક વિશાળ કર્મસાહિત્યની રચના કરી છે. કર્મવાદવિષયક ઉપર્યુક્ત ઉભય સંપ્રદાયને લગતા સાહિત્યમાં અનેક પ્રકારની વિશેષતા હોઈ એકબીજા સંપ્રદાયના સાહિત્ય તરફ દુર્લક્ષ કરવું કે ઉપેક્ષા કરવી એ કર્મવાદ-વિષયક અપૂર્વ જ્ઞાનથી વંચિત રહેવા જેવી જ વાત છે. છેવટે દૂકમાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે જૈનદર્શનમાન્ય કર્મવાદને પુષ્ટ બનાવવામાં ઉભય સંપ્રદાયે એકસરખો ફાળો આપ્યો છે.

જૈન કર્મવાદસાહિત્યની વિશેષતા

જૈનદર્શને કર્મવાદના વિષયમાં વિચાર કરતાં કર્મ શી વસ્તુ છે? જીવ અને કર્મનો સંયોગ કેવી

૧. શ્વેતાંબર-દિગંબર કર્મવાદવિષયક સાહિત્યનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર તરફથી બહાર પડેલ અને પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજે સંપાદિત કરેલ સટીકાશ્રત્તવારઃ પ્રાચીનાઃ કર્મગ્રન્થાઃની પ્રસ્તાવના અને તપાગચ્છનાયક શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ વિરચિત ચત્તવારઃ કર્મગ્રન્થાઃમાંના છઠ્ઠા પરિશિષ્ટને જોવાં.

રીતે થાય છે તેમ જ એ સંયોગ કચારનો અને કયા રૂપમાં છે ? કર્મનાં દલિક, તેની વર્ગણાઓ, તેના ભેદો, તથા તે કેવી રીતે બંધાય અને ઉદયમાં આવે છે ? ઉદયમાં આવવા પહેલાં તેના ઉપર જીવ દ્વારા શી શી ક્રિયાઓ થાય છે ? કર્મોને આશ્રયીને જીવ દ્વારા થતી વિવિધ ક્રિયાઓ, જેને કરણ કહેવામાં આવે છે, એ શી વસ્તુ છે અને તેના કેટલા પ્રકારો છે ? કર્મના બંધ અને નિર્જરાનાં શાં શાં કારણો અને ઇલાજો છે ? કર્મબંધ અને તેના ઉદયાદિને પરિણામે આત્માની કઈ કઈ શક્તિઓ આવૃત્ત તેમ જ વિકસિત થાય છે ? કયા કારણસર કર્મોનો બંધ દઢ અને શિથિલ થાય છે ? કર્મના બંધ અને નિર્જરાને લક્ષી જીવ કેવી કેવી વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ કરે છે ? કર્મના બંધ અને નિર્જરાનો આધાર શાના ઉપર છે ? આત્માની આંતરિક શુભાશુભ ભાવના અને દેહજનિત બાહ્ય શુભાશુભ ક્રિયા કર્મબંધાદિકના વિષયમાં કેવો ભાગ ભજવે છે ? શુભાશુભ કર્મો અને તેના રસની તીવ્ર-મંદતાને પરિણામે આત્મા કેવી કેવી સમ-વિપમ દશાઓનો અનુભવ કરે છે ? વગેરે સંખ્યાતીત પ્રશ્નોનો વિચાર અને ઉકેલ કરેલ છે. આ ઉપરાંત અનાદિ કર્મપરિણામને પ્રતાપે આત્મા કેવી કેવી પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થયો છે, થાય છે અને વિવિધ ક્રિયાઓ કર્યો જાય છે, એનું વાસ્તવિક અને વિશિષ્ટ વર્ણન જૈનદર્શને વર્ણવેલ કર્મવાદમાં જેટલા વિપુલ અને વિશદ રૂપમાં મળી આવશે, એટલા સ્પષ્ટ રૂપમાં ભારતીય ઇતર દર્શનસાહિત્યમાં કચારેય લભ્ય નથી. ભારતીય અન્ય દર્શન સાહિત્યમાં આત્માની વિકસિત દશાનું વર્ણન વિશદ રૂપમાં મળી આવશે પણ અવિકસિત દશામાં એની શી સ્થિતિ હતી ? કઈ કઈ પરિસ્થિતિઓ એણે વટાવી અને તેમાંથી તેનો વિકાસ કઈ વસ્તુના પાયા ઉપર થયો, એ વસ્તુનું વર્ણન લગભગ થયું જ એાછા પ્રમાણમાં મળી આવશે.

મહાન આચાર્ય શ્રી સિદ્ધર્ષિની ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા, મલધારી શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિની ભવભાવના, મંત્રી યશઃપાલનું મોહરાજ પરાજય નાટક, મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીની વૈરાગ્યકલ્પલતા વગેરે જૈનદર્શનના કર્મવાદને અતિપારીકાર્થી રજૂ કરતી કૃતિઓનું નિર્માણ અને એ કૃતિઓ આજે ભારતીય સાહિત્યમાં અજોડ સ્થાન શોભાવી રહી છે એ જૈનદર્શનના કર્મવાદને જ આભારી છે.

પ્રસંગોચિત આટલું જણાવ્યા પછી હવે મૂળ વિષય તરફ આવીએ. મૂળ વિષય પંચસંગ્રહ મહાશાસ્ત્રનો ગુજરાતી અનુવાદ છે. એ અનુવાદને અંગે કાંઈ પણ કહેવા પહેલાં પંચસંગ્રહ શી વસ્તુ છે અને તેને લગતું કયું કયું વિશિષ્ટ સાહિત્ય આજે લભ્ય છે ઇત્યાદિ જાણવું-જણાવવું અતિ આવશ્યક હોઈ શરૂઆતમાં આપણે એ જ જોઈએ.

પંચસંગ્રહ અને તેને લગતું સાહિત્ય

પંચસંગ્રહ એ કર્મવાદનિષ્ણાત આચાર્ય શ્રી ચંદ્રર્ષિ મહત્તર વિદ્યુતિત કર્મસાહિત્યવિષયક પ્રાસાદભૂત મહાન ગ્રંથ છે. એમાં આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યા પ્રમાણે શતક આદિ પાંચ ગ્રંથોનો સંક્ષેપથી સમાવેશ હોઈ અથવા એમાં પાંચ દ્વારોનું વર્ણન હોઈ એને પંચસંગ્રહ એ નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યો છે. ગ્રંથકારે મૂળ ગ્રંથમાં પાંચ દ્વારોનાં નામો આપ્યાં છે, પણ શતક આદિ પાંચ ગ્રંથો કયા એ મૂળમાં કે સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં કયાં જણાવ્યું નથી. છતાં આચાર્ય શ્રી મન્નયગિરિએ આ ગ્રંથની ટીકામાં જણાવ્યું છે તે મુજબ આ ગ્રંથમાં આચાર્ય (૧) શતક, (૨) સપ્તતિકા, (૩) કષાયપ્રાભૂત, (૪) સત્કર્મ, અને (૫) કર્મપ્રકૃતિ આ પાંચ ગ્રંથોનો સંગ્રહ કર્યો છે. આ પાંચ ગ્રંથો પૈકી સપ્તતિકા અને કર્મપ્રકૃતિ

૧. “ પञ्चानां शतक-सप्ततिका-कषायप्राभूत-सत्कर्म-कर्मप्रकृतिलक्षणानां ग्रन्थानाम् ॥ ”

पंचसंग्रह गाथा १ टीका ॥

એ એ ગ્રંથો આમાં સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે, પણ બાકીના ત્રણ ગ્રંથોનો આચાર્ય કેવી રીતે સમાવેશ કર્યો છે એ સ્પષ્ટ રીતે સમજવું ઘણું કઠિન છે. ખાસ કરીને આજે જે એ ગ્રંથો આપણને મળતા નથી એવા સત્કર્મ અને કપાયપ્રાભુતનો સમાવેશ આચાર્ય કયે ઠેકાણે અને કેવી રીતે કર્યો છે એ સમજવાનું કે કલ્પના કરવાનું કામ તો અત્યારે આપણા માટે અશક્ય જ છે. આ સ્થિતિમાં આપણે એટલું અનુમાન કરી શકીએ કે કર્મપ્રકૃતિ અને સમ્પત્તિકા એ એ ગ્રંથોના વિષયો અતિ સ્વતંત્ર હોઈ આચાર્ય એ એ ગ્રંથોને સ્વતંત્ર રીતે આમાં સંગ્રહ્યા છે અને બાકીના ત્રણ ગ્રંથોના વિષય પરસ્પર સંમિલિત થઈ જતો હોઈ તે ગ્રંથોને સંમિલિત રૂપે સંગ્રહ્યા હશે.

લગવાન શ્રી ચંદ્રર્ષિ મહત્તરે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં શતક આદિ જે પાંચ ગ્રંથોનો સંગ્રહ કર્યો છે, તે પૈકી એક પણ ગ્રંથના નામનો સાક્ષી તરીકે સ્વોપસાદીકામાં કયાંય ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પરંતુ આચાર્ય શ્રી મન્નયગિરિની ટીકામાં કપાયપ્રાભુત સિવાયના ચાર ગ્રંથોનો પ્રમાણ તરીકે અનેક ઠેકાણે ઉલ્લેખ થયેલો જોવામાં આવે છે. સત્કર્મનો ઉલ્લેખ? તેમણે જે ઠેકાણે કર્યો છે પણ તે એક જ રૂપ હોઈ ખરી રીતે એ એક જ ગણી શકાય. શતક, સમ્પત્તિકા અને કર્મપ્રકૃતિ એ ત્રણ ગ્રંથો અત્યારે અલભ્ય હોઈ એ વિષે આપણે ખાસ કશું જાણી કે કહી શકતા નથી.

આ ઠેકાણે આપણે એટલું કહી શકીએ કે, આચાર્ય શ્રી મન્નયગિરિ સમક્ષ સત્કર્મશાસ્ત્ર વિષ્ણુમાન હતું, પરંતુ કપાયપ્રાભુત ગ્રંથ તો તેમને આપણી જેમ લભ્ય નહોતો જ; નહિ તો તેઓ આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કોઈ ને કોઈ ઠેકાણે કર્યા સિવાય રહેત નહિ.

આચાર્ય શ્રી ચંદ્રર્ષિ મહત્તરે પંચસંગ્રહ ગ્રંથમાં જે પાંચ ગ્રંથોનો સંગ્રહ કર્યો છે તે પૈકી શતક, સમ્પત્તિકા અને કર્મપ્રકૃતિ એ મૌલિક ગ્રંથો શ્વેતાંબરાચાર્યકૃત જ છે એ વસ્તુ અત્યારે મળતા આ ત્રણ ગ્રંથો સાથે પંચસંગ્રહમાં સંગૃહીત વિષયની સરખામણી કરતાં નિર્વિવાદ રીતે સમજી શકાય છે. ફક્ત સત્કર્મ અને કપાયપ્રાભુત એ એ શાસ્ત્ર, જે અત્યારે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં લભ્ય ન હોઈ, દિગંબર સંપ્રદાયમાં લભ્ય હોવાનું માનવામાં આવે છે. એટલે આચાર્ય શ્રી ચંદ્રર્ષિએ સંગૃહીત સત્કર્મ અને કપાયપ્રાભુત ગ્રંથો દિગંબરમાન્ય ગ્રંથો હશે કે શ્વેતાંબરમાન્ય સ્વતંત્ર ગ્રંથો હશે એ શંકા સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપસ્થિત થયા સિવાય રહી શકતી નથી. આનું સમાધાન સ્પષ્ટ રૂપે કરવું ધારી લઈએ તેટલું સરળ ભણે ન હોય, તે છતાં એટલી વાત તો નિર્વિવાદ છે કે પ્રસ્તુત પંચસંગ્રહ શાસ્ત્રમાં શ્વેતાંબરાચાર્યકૃત પ્રકરણોના સંગ્રહનો જ સંભવ અધિક સંગત તેમ જ ઔચિત્યપૂર્ણ છે.

અહીં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી દેવી યોગ્ય છે કે, ‘કપાયપ્રાભુત એ નામ પ્રાભુતશબ્દાન્ત હોઈ સમય-પ્રાભુત, ષટ્પ્રાભુત વગેરે પ્રાભુતાન્ત ગ્રંથો દિગંબર સંપ્રદાયના હોઈ કપાયપ્રાભુત ગ્રંથ પણ દિગંબરાચાર્યકૃત હોવો જોઈએ,’ એમ કોઈ ને લાગે; આ સામે એટલું જ કહેવું યસ છે કે, શ્વેતાંબરમાન્ય ગ્રંથરાશિમાં સિદ્ધપાહુડ, સિદ્ધપ્રાભુત, કર્મપ્રાભુત વગેરે ગ્રંથો સુપ્રસિદ્ધ છે, એ રીતે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં કપાયપ્રાભુત ગ્રંથ હોવામાં બાધક થવાને કશું જ કારણ નથી. પંચસંગ્રહ વગેરેની જેમ સમાન નામના અને સમાન વિષયના ગ્રંથો આજે પણ લભ્ય છે.

૧. યે પુનઃ સત્કર્માભિધગ્રન્થકારાદયસ્તે ક્ષપકક્ષીણમોહાન્ વ્યતિરિચ્ય શેષાણામેવ નિદ્રાદ્વિકસ્યો-
દયમિચ્છન્તિ । તથા ચ તદ્ગ્રન્થઃ—“ નિદ્દાદુગસ્સ ઉદઓ, લ્હીણ(ગ)લ્હવગે પરિચ્છજ્જ । ” તન્મ-
તેનોદીરણાડપિ ઇત્યાદિ ॥ મુક્તાં આલુક્તિ, પત્ર ૧૧૬ ।

તદુક્તં સત્કર્મગ્રન્થે—“ નિદ્દાદુગસ્સ ઉદઓ, લ્હીણગલ્હવગે પરિચ્છજ્જ ॥ ” પત્ર ૨૨૭ ॥

પંચસંગ્રહ ઉપર સ્વોપજ્ઞ અને આચાર્ય શ્રી મલ્લયગિરિસ્મરિત્ત એમ બે સમર્થ ટીકાઓ મળે છે, જે અનુક્રમે દશ હજાર અને અઠાર હજાર શ્લોક પ્રમાણ છે. આ બન્નેય ટીકાઓ એકીસાથે અતિ વ્યવસ્થિત રૂપમાં “ મુક્તાબાઈ જૈન જ્ઞાનમંદિર, ડભોઈ ” તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ છે. તેમ જ શ્રેષ્ઠિવર્ય દેવચંદ લાલભાઈ વગેરે તરફથી આ ટીકાઓ છૂટી છૂટી પણ પ્રકાશિત થઈ ચૂકેલ છે. આ ઉપરાંત ખંભાતના શાંતિનાથના તાડપત્રીય જૈન જ્ઞાનભંડારમાં વા(રા?)મદેવકૃત ૨૫૦૦ શ્લોક પ્રમાણ દીપક નામની ટીકા હોવાની નોંધ મળે છે, પરંતુ આ ટીકા મારા જોવામાં હજી સુધી આવી નથી. આ દીપક ગમે તેવો હોય તે છતાં કહેવું જોઈ એ કે સ્વોપજ્ઞ ટીકા અને મલ્લયગિરિસ્મરિત્ત ટીકાની કક્ષાથી એ હેઠળ જ હશે અથવા આ ટીકાઓને અનુસરીને જ એ સંક્ષિપ્ત કૃતિ બની હશે.

પંચસંગ્રહકારનો સમય

પંચસંગ્રહકાર આચાર્ય કયા સમયમાં થયા હશે અથવા તેઓશ્રી કઈ શાખાના હશે ઇત્યાદિ વિષે કશોય સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કયાંય જોવામાં આવતો નથી. ફક્ત સ્વોપજ્ઞ ટીકાના અંતની પ્રશસ્તિમાં પોતે પાર્શ્વર્ષિના શિષ્ય છે એટલું જ જણાવ્યું છે. એટલે પંચસંગ્રહકાર ભગવાન શ્રી ચંદ્રર્ષિ શ્રી પાર્શ્વર્ષિના શિષ્ય હતા એથી વિશેષ આપણે એમને વિષે બીજું કશું જ સ્પષ્ટ રૂપમાં જાણી શકતા નથી. તેઓશ્રી મહત્તરપદ વિભૂષિત હતા કે કેમ એ વિષેનો ઉલ્લેખ પણ તેમની કૃતિમાં મળતો નથી. સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં પોતા માટે ‘ચન્દ્રર્ષિના’ ચન્દ્રર્ષ્યભિધાનેન સાધુના એટલો જ ઉલ્લેખ છે; તેમ જ આચાર્ય શ્રી મલ્લયગિરિએ પણ મયા ચન્દ્રર્ષિનામ્ના સાધુના એટલો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમ હોવાથી પંચસંગ્રહકાર આચાર્ય મહત્તરપદ વિભૂષિત હતા એ માટે બીજા સામાન્ય રીતે ચાલુ ઉલ્લેખનો જ આધાર આપણે રાખી શકીએ.

આચાર્ય શ્રી ચંદ્રર્ષિના સત્તાસમય વિષે એટલું જ અનુમાન કરી શકાય કે, ગર્ગર્ષિ, સિદ્ધર્ષિ, પાર્શ્વર્ષિ, ચંદ્રર્ષિ આદિ ઋષિ શૃંગાન્ત નામો મોટે ભાગે નવમી-દશમી શતાબ્દીમાં વધારે પ્રચલિત હતાં. એટલે પંચસંગ્રહકાર આચાર્ય શ્રી ચંદ્રર્ષિ મહત્તર નવમા-દશમા સૈકામાં થઈ ગયેલા હોવા જોઈ એ. એ જમાનામાં મહત્તરપદ પણ ચાલુ હતું એટલે ચંદ્રર્ષિ મહત્તરના ઉપર જણાવેલ સત્તા સમય માટે ખાસ કોઈ બાધ આવતો નથી. ‘ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા’ના પ્રણેતા આચાર્ય શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગુરુ ગર્ગર્ષિના પ્રગુરુ દેશ્વર મહત્તર મહત્તરપદ વિભૂષિત હતા.

ચંદ્રર્ષિ મહત્તરની અન્ય કૃતિઓ

ભગવાન શ્રી ચંદ્રર્ષિ મહત્તરકૃત ગ્રંથોમાં પંચસંગ્રહ અને તેના ઉપરની સ્વોપજ્ઞ ટીકા સિવાય તેમની બીજી કોઈ કૃતિ હજી સુધી જોવામાં નથી આવી. સિત્તરિ-સપ્તતિકા કર્મગ્રંથ તેમની કૃતિ તરીકે પ્રચલિત છે; પરંતુ એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે, એ મેં શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ કર્મગ્રંથના બીજા વિભાગની મારી પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ રીતે સાબિત કર્યું છે. આ ઉપરાંત સિત્તરિ કર્મગ્રંથ ઉપરની પ્રાકૃત વૃત્તિ-ચૂર્ણિ તેમની કૃતિ હોવાનું માનવામાં આવે છે; પરંતુ સિત્તરિ-ચૂર્ણિની અર્વાચીન પ્રતિના અંતમાં તેવો કશો ઉલ્લેખ મળતો નથી, અને પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિઓ, જે મારા જોવામાં બે-ત્રણ આવી, તે અંતમાંથી ખંડિત થઈ ગયેલી હોઈ એ વિષે ચોક્કસપણે કશું જ કહી શકાય તેમ નથી.

૧. અમૂદ્ ભૂતહિતો ધીરસ્તતો દેલ્લમહત્તરઃ । જ્યોતિર્નિમિત્તશાસ્ત્રજઃ પ્રસિદ્ધો દેશવિસ્તરે ॥

ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા પ્રશસ્તિ ॥

પંચસંગ્રહનો અનુવાદ

આજે કર્મવાદવિષયના રસિકો સમક્ષ જે પંચસંગ્રહ મહાશાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ ગુજરાતી અનુવાદ રજૂ કરવામાં આવે છે, એ રચના શ્રાદ્ધવર્થ માસ્તર હીરાચંદ દેવચંદની છે. પંચસંગ્રહ જેવા પ્રાસાદભૂત ગ્રંથનો સરળ અને વિશદ રીતે લોકમાનસમાં ઊતરે એવો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરવો એ કામ કોઈ પણ વિદ્વાન માની લે તેટલું સરળ કે સુખસાધ્ય નથી. એક સાધારણમાં સાધારણ ગ્રંથને લોકભાષામાં ઉતારવા માટે કેટલોય પરિશ્રમ કરવો પડે છે, તે કર્મસાહિત્ય જેવા ગહન અને ગંભીર વિષયના પ્રાસાદભૂત મહાશાસ્ત્રને લોકભાષામાં ઉતારવા માટે એ વિષયનું કેટલું જીંડું જ્ઞાન અને ચિંતન હોવાં જોઈએ એ સહેજે સમજી શકાય તેવી વસ્તુ છે. ભાઈશ્રી હીરાચંદભાઈ એ પંચસંગ્રહનો અનુવાદ કરવા ઉપરાંત અનેક સ્થળે વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે વિશિષ્ટ ટિપ્પણીઓ કરી એના ગૌરવમાં ખૂબ જ ઉમેરો કર્યો છે.

આહીં એક ખાસ મુદ્દાની વસ્તુ દરેકના ધ્યાનમાં રહેવી જરૂરી છે કે માસ્તર હીરાચંદભાઈ એ જૈન સમાજનું અણુમોલું રત્ન છે. આજે જૈન સમાજમાં કર્મસાહિત્યમાં ઊંડો રસ, અભ્યાસ અને ચિંતન ધરાવનાર જે ગણીગાંડી વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ છે, તેમાં હીરાભાઈનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. એટલે એમણે કરેલો આ અનુવાદ કેટલો વિશિષ્ટ છે એનો ઉત્તર સ્વાભાવિક રીતે જ મળી રહે છે.

ભાઈશ્રી હીરાચંદભાઈએ આવા પ્રાસાદભૂત ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ કરી માત્ર જૈન સાહિત્ય અને જૈન સમાજની જ સેવા નથી કરી પણ એક વિશિષ્ટમાં વિશિષ્ટ તાર્ત્વિક કૃતિ અર્પણ કરી ગુર્જરગિરા અને ગુજરાતી સાહિત્યને પણ સમૃદ્ધ કર્યાં છે. તેમની આ કૃતિ તેમના કર્મસાહિત્યવિષયક અગાધ જ્ઞાન સાથે ચિરંજીવ રહી જશે.

પંચસંગ્રહ ગ્રંથમાં શાસ્ત્રકારે જે ગૌરવપૂર્ણ વિષયો ચર્ચ્યાં છે તેનો પરિચય વાચકો ગ્રંથની શરૂઆતમાં આપેલી વિષયાનુક્રમણિકા જોઈને જ કરી લે એ વધારે યોગ્ય છે.

અંતમાં, જૈન પ્રગ્ન, આજકાલ ગૂજરાતી ભાષામાં ઉતરાતા તાર્ત્વિક જૈન સાહિત્યમાં દિન-પ્રતિદિન વધારે ને વધારે રસ લેનારી અને જ્ઞાન-ચારિત્ર સમૃદ્ધ થાઓ એટલું ઇચ્છી વિરમું છું.

[‘પંચસંગ્રહ,’ દ્વિતીય ખંડ, આમુખ, સને ૧૯૪૧]